

EFELİK VE ZEYBELİKLE İLGİLİ TERMİNOLOJİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ*

Dr. Zeliha GADDAR**

Efe denildiği zaman akla yiğitlik, mert ve korkusuz bir kişilik gelir. Onları yaşadıkları dönemlerin koşulları, dağlarda yaşamaya itmiş; başlangıçta haksızlıklara karşı duruşla başlayan, sonra Anadolu'nun kurtuluş mücadelesine katkıda çok ileri düzeylere kadar gelişen eylemleriyle ve oluşturdukları yaşam biçimleriyle efelik ve zeybeklik kurumu, Türk kültürünün çok önemli öğelerinden biri haline getirmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra zeybekliğin tarihi sürecini tamamlayıp ortadan kalkmasına karşın, Ege bölgesinin birçok yerinde olduğu gibi Ödemiş ve çevresinde yaşayanlar arasında efe ve zeybek anıları günümüzde de yaşatılmakta, birer milli kahraman olarak adları belleklerine kazınmış, Yörük Ali Efe, Atçalı Kel Mehmet Efe, Kamalı Mustafa Efe, Sepetçioğlu Osman Efe, Ödemişli Postlu Mustan Efe, Çakırcalı Mehmet Efe, İslamoğlu Mustafa Efe ve burada adlarını sayamayacağımız yüzlerce efe ve zeybeğin kahramanlıkları anlatılmaya devam edilmektedir. Bugün bile Ödemiş'in kırsal kesimlerinde gençler, ağabeylerine *efe* diye seslenirler. Köy düğünlerinin en belirgin halk dansları arasında '*İkiparmak Zeybeği*', '*Harmandalı*' gibi zeybek oyunları meşhurdur.

Efelik kültürü, Ege bölgesi temel olmak üzere Marmara bölgesinin güneyi, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinin batısıyla Akdeniz bölgesinin kuzey ve batı kesimlerini içine alan, Anadolu'nun yarıya yakınına kapsayan bir alanda oluşturulmuş, zengin bir geleneğe adını vermiş, Türk kültürünün çok önemli parçalarından biridir.

Bu kültürün bugünkü ve gelecek nesiller tarafından tanınması için bütün yönleriyle ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Efelik ve zeybeklikle ilgili terminolojinin, bu kültürün ayrıntılarının açığa çıkarılmasında önemli bir yeri olduğuna inandığımız için biz bu çalışmada efelik ve zeybeklikle ilgili terminolojiyi incelemeye çalışacağız.

Bildirimizde önce '*efe*', '*zeybek*', '*kızan*' ve '*yatak*' sözcüklerinin anlam ve kökenlerini ele alacağız. Sonra efelerin, zeybeklerin yaşamları, yaşamlarında kullandıkları eşya ve araçlarla ilgili sözcükleri değerlendireceğiz. Bunlar, sırasıyla efelerin giyim, kuşam, yeme-içme, barınma, eğlenme, korunma ve mücadelelerde kullandıkları silahlarıyla ilgili terim ve sözcüklerin yapı, anlam ve kökenlerini inceleme ve değerlendirme şeklinde olacaktır.

1. Efe ve Zeybeklikle İlgili Terimler

1.1.1. Doğrudan Kişilere Verilen Adlar

Efe: Efelik ve zeybeklik kültürünün en önemli sözcüğü hiç kuşkusuz *efe* sözcüğüdür. *Efe* sözcüğü Türkçe Sözlük'te "1. Yiğit, özellikle Batı Anadolu köy yiğidi, zeybek, 2. Ağabey, 3. Kabadayı, 4. (tarih) Kaptan" olarak tanımlanmıştır (TS, 2005: 601-602). Bu tanım, *efe* sözcüğünün zeybeklerin başkanı anlamını içermemesi bakımından eksiktir. Bu yüzden *efe* ile *zeybek* sözcükleri aynı anlamlı sanılmakta ve birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Türk Ansiklopedisinde *efe* sözcüğünün "zeybek topluluklarının başkanına verilen ad" olduğu, halk arasında "ağabey" anlamında kullanıldığı bildirilmiştir. Ayrıca *efe* sözcüğüyle ilgili olarak "Osmanlı devletinin son yıllarında Batı Anadolu'da ortaya çıkan çete beyleri" için kullanıldığı belirtilmiş ve zeybeklerin aralarında yüreklilik, mertlik ve kahramanlıkta

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

** Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD Asistanı.

kendini gösterenlere *e*fe dedikleri ve onu başkan seçtikleri bilgisine yer verilmiştir (TA, C: 14, s.372).

Kimi araştırmacılar *e*fe sözcüğünün bugünkü *Efes* kentinin eski adı olan ‘Ephesus’ tan geldiğini ileri sürmektedirler. Ancak bunun tam tersine *Efes* sözcüğünün *e*fe sözcüğünden türetilmiş olduğu iddia edilseydi daha mantıklı olabilirdi.

Sevan Nişanyan, *e*fe sözcüğünün Yunanca’dan ödünç alınmış olabileceğini tahmin etmektedir. O, sözlüğünde “Ege bölgesine özgü erkek birliklerine mensup kişi || ~? **Yun** *éfiyos* << **EYun** *éphēbos* *έφηβοσ* *bülüğ* yaşını geçmiş genç erkek, delikanlı *§* *epi* üzeri + (h) *ēbē* *ήβη* *bülüğ* yaşı” bilgisi yanında “Sözcüğün kökenine ilişkin geniş hacimli literatürün tamamına yakınının bilimsel değerden yoksundur” notunu düşmüştür (Nişanyan, 2009:152).

A.Tietze, sözcüğün, İ.Zeki Eyuboğlu’nun teklif ettiği bu *έφηβοσ* [*efē*“bos”]’dan gelebilmesine, türevlerinin seyrekliği ve ikinci ünlü “*ē*” nin “*i*” olarak telaffuz edildiğinden ihtimal vermediğini belirtmiştir (Tietze, 2002: 689).

Halikarnas Balıkcısı, *e*fe sözcüğünün Anadolu’da ‘delikanlı, sakalını traş edecek çağa gelmiş genç’ anlamında kullanılan ‘*efeb*’ sözcüğünden türemiş olabileceğini belirtmiştir (Halikarnas Balıkcısı, 2001: 207). Bizce ‘*Efeb*’ sözcüğünün *e*fe sözcüğüyle ilgili olduğu belli; ancak sözcüğün sonundaki ‘*b*’ ünsüzü, iddianın tam tersine, sözcüğün, *e*fe sözcüğünün bir türevidir olabileceğini düşündürüyor.

Efe sözcüğünün Eski Türkçe ‘*apa*’/‘*epe*’ (ata, büyük, yüksek, baş; abla) sözcükleriyle bir ilişkisi olduğu düşüncesindeyiz. ‘*Apa*’ sözcüğünün, bugün ‘*ava*’ biçiminde Aydın, İzmir, Bolu, Ankara, Balıkesir, Bursa, Zonguldak, Tokat, Amasya ve Sivas yörelerinde “ağa, patron; ağabey; baba; dede” anlamlarıyla kullanıldığı düşünüldüğünde, Türkçede ‘*p-f*’ ve ‘*b-v*’ değişkenliğinin çok yaygın olduğu bilgisi göz önüne alındığında, bunlara, Sayın A. Tietze’nin işaret ettiği gibi sözcüğün Yunancada türevlerinin olmadığı ve aksine Türkçede (*e*fe *olmak*, *efece*, *efeleniş*, *efelenme*, *efelenmek*, *efeleşme*, *efeleşmek*, *efelik*, *efelik etmek/yapmak*, *efelik taslamak*, *efem* gibi) onlarca türevinin bulunduğu bilgisi de eklendiğinde, sözcüğün özbeöz Türkçe bir sözcük olduğu kabul edilmelidir.

Zeybek: Yukarıda belirttiğimiz gibi bugün *Efe* sözcüğüyle *zeybek* sözcüğü yanlışlıkla aynı anlamda kullanılmaktadır. Hâlbuki *zeybek*, *efeye* yardım eden, onun en çok güvendiği ve yardımcılığını yapan kişiye verilen addır. *Zeybekler* kendi aralarında ikiye ayrılır. Bunlardan *efenin* sağ tarafında oturan en deneyimli *zeybeğe baş zeybek* ya da *sağ kol*, *efenin* sol tarafında oturan *zeybeğe ikinci zeybek* ya da *sol kol* adı verilmiştir. Herhangi bir durumda *efenin* vekili *baş zeybek* olur; o da *efeye* bir yere giderse *ikinci zeybek* sorumluluğu yüklenir.

Türkçe Sözlük’te *zeybek* sözcüğü “1. Batı Anadolu efesi, 2. Ege yöresine özgü bir müzik veya oyun türü, *zeybek* havası” olarak tanımlanmıştır (TS, 2005: 2231). Bu tanımdaki “Batı Anadolu efesi” açıklaması, *e*fe ile *zeybeğin* anlamlarının karıştırılmasının bir sonucudur. Buna karşılık Resimli Türkçe Sözlük’te *zeybeğin* tanımı “Ege bölgesinde *efenin* buyruğu altında bulunan genç, bu kimselere özgü yerel oyun ya da müzik” şeklinde verilmiştir (RTS, 1977: 643).

Zeybek sözcüğünün kökeniyle ilgili olarak birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlar arasında en kapsamlı araştırmalardan birisini yapan Özkul Çobanoğlu, diğer çalışmalarda ileri sürülen görüşleri ayrı ayrı değerlendirdikten sonra sözcüğü etnik köken ilişkisinden ziyade daha çok kültürel işlevi bakımından değerlendirmenin önemli olduğunu belirtmiştir. (Çobanoğlu, 1999).

Ötügen Türkçe Sözlük’te Yaşar Çağbayır *zeybek* sözcüğünün ‘*say*’ / ‘*sağ*’ ve ‘*bek*’ sözcüklerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirttiğinden sonra sözcüğün şu anlamlarını vermiştir: 1. Bir *efenin* yanında bulunan, yiğitliği, gözü pekliği dolayısıyla takdir toplamış olup kızanların eğitimi ve disiplini ile görevli kimse; *e*fe yardımcısı. 2. Batı Anadolu’da *efelere* verilen isim. 3. Bu kişilere özgü oyunlar ve bu oyunlara eşlik eden oyun havası; *zeybek* havası, *zeybek* oyunu (Çağbayır, 2007: 5464). Sevan Nişanyan *zeybek* sözcüğünün Arapça

olabileceğini belirtmiştir: Belki zıbakī / zeybakī (civa gibi) < Ar zıbaq (civa) (Nişanyan, 2009: 687).

Halikarnas Balıkcısı “Grekler de zeybeki Grekçe sayıyorlar. Zeus sözüne, ekmek anlamındaki Bekos sözünün eklenmesi ile meydana geldiğini söylüyorlar. Son zamanlarda, Türkçülük çabası ile zeybeklerin kaynağının, Türkistan’dan İ.Ö. 3000 yıllarında Anadolu’ya göç etmiş Türklere bağlanmaya çalışıldığı oluyor. Zeybekleri uç beyleri sayanlar da var. Gerçeğe en yakın yorumu, gene Hüseyin Kazım Kadri yapmaktadır. Çünkü Obekos ya da İobakkhoi Derneği Batı Anadolu’ya yayılmış bir Kardeşler Birliği idi. Roma İmparatorluğu çağında bile İobakkhoi birliklerinden söz edilmektedir. Doğu zeybeklerine seymen denilmektedir. Bunlar zeybek değildir. Seymen yeniçerilerde de vardır. Seymen başı diye. Zeybek yalnız batı Anadolu’da özellikle Sardis, Aydın ve Ödemiş bölgelerinde kullanılan bir sözdür. diyor (Halikarnas Balıkcısı, 2001: 199).

Zeybek sözcüğünün kökeni konusunda bunlardan başka görüşler de vardır. Vikipedi Özgür Ansiklopedi’de bu konuda geniş bilgi bulunmaktadır. Görüşlerin bazıları şöyledir:

Onur Akdoğu, *zeybek* kavramının Eski Türkçede ‘koruyucu zırh’ anlamına gelen ‘say’ ile “sağlam ve sıkı” anlamına gelen ‘bek’ sözcüklerinin birleşmesinden doğan bir kavram olduğunu, “güçlü, kuvvetli koruyucu” anlamında kullanılan “saybek” sözcüğünün yüzyıllar içinde önce ‘saybak’, daha sonra ‘seybek’, ‘seybak’, ‘zeybak’ ve sonunda ‘zeybek’ olarak değiştiğini ileri sürmektedir. Dr. Tahir Kutsi; Bizanslı tarihçi Parhimeres’i tanık göstererek *zeybek* sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu savunmaktadır. Kutsi, Bizanslı tarihçiden yaptığı alıntıda Aydın’ı fetheden ‘Gazi Mentşe’ adlı bir Türk komutanının ‘Salmpakis’ unvanıyla anıldığını, Rum alfabesinde ‘b’ harfi olmaması dolayı ‘b’ harfini ‘mp’ şeklinde gösterilebildiğini yine aradaki ‘l’ harfinin de yumuşak olduğu için ‘y’ gibi söylendiğini, bu yüzden Salmpakis’in aslında ‘Saybak’ olduğunu, ayrıca ‘yiğitlik, mertlik’ anlamındaki ‘saybak’ sözcüğünün zamanla yumuşayıp incelenerek ‘zeybek’ biçimine dönüştüğünü, Orta Asya’da ve Türkistan’da ‘Zeybek’, ‘Saybak’, ‘Seybek’ adlarında köyler bulunduğunu ve sözcüğün Ege Bölgesi’nde de “yiğit, özü sözü doğru, kişiliğine inanılan, sözüne güvenilen kişi” anlamları taşıdığını belirtmektedir. İsmail Özboyacı, *Zeybek* sözcüğünün Türkçe’den Yunanca’ya geçmiş öz Türkçe bir sözcük olduğunu belirtmektedir. Hüseyin Hilmi Bayındır, sözcüğün, Avrupatarih kitaplarına geçmiş ve çağımıza değin Bozdağ, Dalgacı köylerinde yaşamış olduğunu belirttiği “anlayışlı, akıllı, sağlam, anlayışlı adam” anlamlarındaki ‘Zeğbek’ sözcüğünü delil olarak gösterip ‘anlayışlılık’ anlamındaki ‘zağ’ ile ‘sağlam’ anlamındaki ‘bek’ sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşan ‘zağbek’ten geldiğini iddia eder. Sabahattin Türkoğlu Anadolu’ya gelen ilk Türklere asker ve orduya ‘Sü’ dendiğini, ‘Sü-Bek’ sözcüğünün ‘Subay’ anlamına geldiğini, ‘s’ sesinin yumuşayarak ‘z’ye dönüştüğünü ve ‘zübek’ biçimini aldığını; zamanla bu sözcüğün de ‘ziybek-zeybek’ biçimini aldığını belirtmiştir (wikipedia, 2012).

Sözcüğün yapısına baktığımızda ‘zey’ ve ‘bek’ kısımlarından oluştuğu görülmektedir. Bunlardan ‘bek’ kısmının bugün Türkçede kullanılan ‘bey’ sözcüğünün eski biçimi olduğu tartışma yapılamayacak kadar kesindir. ‘Zey’ kısmına gelince bununla ilgili iki ihtimal güçlü görünüyor. Bu ihtimallerden ilki E. Benhan Şapolyo’nun da fark ettiği görüştür. O *zeybek* sözcüğünün ‘hudut bekçileri’ anlamında olduğunu, ve ‘sekban’ ve ‘seymen’den geldiğini belirtmiş fakat ayrıntısına girmemektedir. Bizce de sözcükteki ‘zey’ parçası, Osmanlı Devletinde bir askeri kuruluş ‘sekban/seymen/seğmen’ adlarındaki ‘sek’, ‘seğ’ ve ‘sey’ parçalarıyla ilişkilidir. Bu parçalardan ‘sey’ le ‘zey’ arasında (s>z) başta bir titreşimleşme olduğu düşünülebilir. İkinci ihtimal, H. Hilmi Bayındır’ın da ileri sürdüğü gibi sözcüğün ‘zey’ kısmının bugün Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan ‘zağ’ sözcüğüyle ilişkisi olabileceğidir. ‘Zağ’ sözcüğü, “güç, kuvvet; hız, şiddet; sertlik” anlamlarıyla bugün Isparta, Denizli, Kütahya, Niğde, Sivas, Konya, İçel, Çorum ve Artvin yörelerinde, ‘gürbüzlük’ anlamıyla İzmir, Çanakkale, Giresun, Trabzon, Kayseri ve Niğde yörelerinde kullanılmaktadır

(DS XI, 1979: 4341). Bu benzerlik ve ilişkilere dayanarak ve “kızanlıktan yetişmiş, üstün özellikleriyle dikkat çeken, güçlü, zeki, cesur, sert ve nişancı kişilerin *zeybek* olabildiği” ve bunların, “emirlerine verilen gençleri (kızanları) yöneten, eğiten kişiler” olduğu da göz önüne alındığında, *zeybek* sözcüğünün, ‘zağbeg’le ilgili olabileceğini düşünebilir ve Türkçe bir sözcük olduğunu iddia edebiliriz.

Kızan: Türkçe Sözlük’te *kızan* sözcüğü “1. Erkek çocuk. 2. Silahlı köy delikanlısı, 3. Çoluk çocuk” olarak tanımlanmıştır (TS, 2005: 1175). Efenin çevresinde bulunan, efenin yanına yeni giren gençlere *kızan* denir. Efenin buyruğuyla kızanları zeybekler yetiştirir. Onların arasında en başarılı ve güçlüsü *baş kızan* ünvanını alır.

Kızan sözcüğü, Türkçe bir sözcük olup bugün özellikle Rumeli Türkçesinde ve Batı Anadolu ağzlarında “yetişkin erkek çocuk” anlamıyla kullanılmaktadır.

Hasan Eren, sözcüğün kız’dan geldiğinin sık sık dile getirildiğini belirtmiştir: kız + - (a)n küçültme eki. Ayrıca Caferoğlu’nun, sözcüğün Dağıstan Avarcasından alındığı görüşüne yer vermiştir (Eren, 1999: 242).

Tuncer Gülensoy da Hasan Eren’le aynı görüştedir. Eski bir küçültme eki olan +an ekinin ‘eren’, ‘oğlan’ gibi sözcüklerde de var olduğunu belirtmiştir (Gülensoy, 2007: 523).

Yatak: Efelerin bilgi edinmeleri, ihtiyaç duydukları araç, eşya, giyecek, yiyecek, silahların sağlanması ve saklanmalarında yardımcı olan, güvenilir kişilere *Yatak* denir. Efeler, güçlü bir örgütlenmeyi sağlamak, oluşan sorunlarını çözebilmek için sağlam yatak örgütleri oluşturmuşlardır. Yatak olan kişinin korkusuz, ağzı sıkı, efeye ve örgütüne bağlı olması son derece önemlidir.

Yatak sözcüğü yat- eyleminden –ak ekiyle türetilmiş, Türkçe bir addır. Burada geçen sözcüğün aslında ‘yatakçı’ biçiminde olması gerekirdi. Fakat zaman içinde yer, mekân adı olarak kullanılan sözcüğün; o yerin temini, oluşturulması, korunması ve gizlenmesi işlerini yürüten kişiyi anlatmak için kullanıldığı anlaşılıyor.

2. Efe ve Zeybeklerin Başlık, Giysi ve Takılarıyla İlgili Terimler

Bu kısımda efe ve zeybeklerin giysi ve bu giysilerin üzerlerine taktıkları takı ve süslerle ilgili sözcükleri ele alacağız. Bunu yaparken ilgili eşyaları hem birbirinden ayırmak, hem de biraz tanıyabilmek için kısa bilgiler vermeye çalışacağız. Sözcüklerin belirlenmesinde Sayın B. G. Yavuz’un “Efe, Zeybek, Kızan nedir?” başlıklı çalışmasından yararlandık. Daha geniş bilgi için o çalışmaya bakılabilir. (Yavuz, 1980).

2.1. Başa Giyilenlerin Adları:

Başlık: Efe ve zeybeklerin başlarına taktıkları çiçek işlemeli, giysi parçalarına genel olarak *başlık* adı veriler. Bazı yörelerde zeybeklerin başlıklarının adı *kabalak* olarak geçmektedir. Bu *kabalak* sözcüğü, Osmanlı ordusunda kullanılan bir başlığın adıdır. Zeybeklerin başlarındaki hümayin üzerine beyaz ipekle sarma işlenmiş parçaya *terlik* denir. Bu terliğin üstüne yerleştirilen, eritilmiş şekerle kalıplanan kısma ise *keçe külah* denir. Külahın üstüne tepme yünden yapılmış *al fes* de geçirilir. Al fesin çevresine özenle sarılan püsküllü parçaya *poçu*, *değirme* ya da *çember* denir. Bunlar kısa kısa ipek püsküller, ipek teller biçiminde olup fesin sağından, solundan, önünden ve arkasından aşağıya sarkacak biçimde yerleştirilir. Kimi başlıklarda yağız ipek demetleri üç tarafa yayılan saç görüntüsü şeklindedir. Çemberler, has ipektan yapılmış ve doğal boya ile boyanmış çiçek motifleri biçiminde iğne oyalı çevrelerle süslenir. Oyaların düzgün durması için yaprak çevrelerinde ince tel kullanılabilir. Bunların modellerine *kopuk*, *beşibirlik*, *altmışakıl* denilir.

Yukarıdaki sözcüklerden başlık, kabalak, terlik, keçe, al, değirme, kopuk,, beşibirlik ve altmış- sözcükleri Türkçedir. Külah, aslı Aramice (<kulwâ) olup Türkçeye, Farsça کال

(kulâh)tan geçmiştir. Poçu ve çember, Farsça پ و ش (pôşi) ve چ ن چ (çanbar) sözcüklerinin, -akıl Arapça ق ل ق (akl) sözcüğünün Türkçeleşmiş biçimleridir. Fes sözcüğü ise bir ülke adından (Fas"tan) alınmıştır.

2.2. Üste Giyilenlerin Adları:

Ten gömleği: Zeybeklerin doğrudan bedenlerinin üst kısmına en içten giyilen giyeceğe *Ten gömleği* denir. Bunlar el tezgâhında, pamuktan dokunmuş ham bezden yapılıdır. Uzunlukları beş karış kadar olup etekleri çakşırmenevreğin içine girer. Zeybeklerin bazıları, ten gömleği yerine *pembezar gömlek* giymişlerdir. Ten gömleklerinin yakaları kapalı ve işlemeli, kolları uzun ve yenleri ise iğne oyalı olur. Ten gömleklerinin oyalarında kullanılan modellere *yulandili, halkaşeker, eğretili, indimbindingim* adlar verilmiştir.

Yukarıdaki sözcüklerden *gömlek, yılan, dil, eğretili, indim* (in-di+m)- ve *bindim* (bin-di+m) sözcükleri Türkçe, *pembe*-(< panba< pambag), *-zâr, -şeker* ve *ten* sözcükleri Farsça زار (zâr), کر ش (şakar) ve ن ت (tan)dan Türkçeye geçmiş ancak "şakar"(<sakkhara<sarkara) ve "tan"(<tanu) sözcükleri de Farsçaya Eski Hint-Avrupa dilleri olan Prakritçe, Avestçe ve Sanskritçeden geçmiştir. *Halka*- sözcüğü ise Arapça ح ل ق (halka) dan Türkçeye geçmiştir.

İşlik: Efelerin, ten gömleğinin üzerine giydikleri giyeceğe işlik ya da *zıbin* denir. Bunlar, has ipekten dokunmuş renkli çizgili kumaşlardan dikiilir. Kolları uzun, yenleri ilikli bilezikli olur. Eteği kısa olup, göğsün altında biter. Bütün olan işlik, kafadan geçme giyilir. İşliklerin yakası düz olup, kimi *kruvaze*, kimi bir sıra düğme ile iliklenir. Bazı işliklerin sol göğsüne tütün ve para keselerini koymak için cepler yapılıdır.

İşlik sözcüğü, Türkçe bir sözcük olup *iç* sözcüğündeki 'ç' ünsüzünün süreklileşerek 'ş' ye dönüşmesiyle oluşmuş 'iş' adına ve addan ad yapan "+lik" ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. *Zıbin* sözcüğü, S. Nişanyan tarafından Arapçada bugün kullanılmayan 'zubûn' sözcüğüne dayandırılrsa da TDK Türkçe Sözlük'te Türkçe olarak değerlendirilmiştir.

Cepken: *Cepken* işliğin üzerine giyilir. Genellikle koyu mavi renkli çuhadan yapılan efe cepkenlerinin uçları yırtmaçlı, kolları uzun, etekleri göğüs altına kadar uzanır ve üzerleri işlemelidir. Bazı cepkenlerde ipek işlemeli çiçek motifleri vardır. Cepkenin üzerine giyilen giysiye *camadan* denir. Camadanların boyları, renkleri, kumaşları, süsleri cepkenlerinki gibidir. Ancak kolları olmaz, kolların yerine boyları onlar kadar olan, omuzlardan arkaya doğru sarkan iki kanatları vardır.

Cepken sözcüğü, Türkçe olup gelişimiyle ilgili birkaç görüş vardır. Bunlardan birisi bugün Erzurum yöresinde *çekman* biçimi kullanılan Çağatay Türkçesindeki *çekmen* sözcüğündeki 'm' nin 'k' sesi ile yer değiştirmesi (metatez) sonucu oluştuğu görüşüdür. Bir başka görüşe göre Çağatay lehçesinde kullanılmış olan 'dokumak' anlamındaki *çap*-eyleminden türetilmiş *çapğan* sözcüğünden gelmektedir. *Camadan* ise, Farsça جامو (câme "giysi") sözcüğüne yine Farsça دان (-dân) takısı getirilerek oluşturulmuştur ve Osmanlı Türkçesinde "elbise dolabı, giysilerin konulduğu sandık" anlamlarında da kullanılmıştır.

Çakşırmenevrek: Efelerin giydiği şalvarın adı Çakşırmenevrek'tir. Bunlara Ödemiş yöresinde *çuhadon* da denir. Çakşırmenevreklerin de kumaşları, *cepken* ve *camadan*ın kumaşındandır. Bunlar da işlemeli olur. Aslında çakşır sözcüğü 'şalvar' anlamında, menevrek ise Batı Anadolu'nun köylerinde, el tezgâhlarında dokunan 'kaba kumaş' anlamındadır.

Çakşır, menevrek, ve -don sözcükleri Türkçedir. Bunlardan *menevrek* sözcüğünün kökeni ile ilgili olarak kaynaklarda pek bilgi olmadığını gördük. Sözcük, Anadolu ve Balkanlarda *benevrek*, biçimiyle de kullanılmakta olup daha eski biçimi olduğunu düşünüyoruz. Sözcüğün kökünü Türkçe 'leke, iz' anlamlarında kullanılan '*ben*' sözcüğüne dayandırmak gerek. *Ben/men* den *benev/menev* gelişmiş ve Eski Türkçe 'daha, çok' anlamlarında *-rek* ekiyle genişletilmiş olabilir. *Çuha*- sözcüğü, Farsça چو حو (çûha)nın Türkçeleşmiş biçimidir.

2.3. Bele Sarılan ve Takılanların Adları:

Zeybekler bellerine doladıkları kuşağa *yorgan kuşak* denilir. *Yorgan kuşak*, bir kısmı renklendirilmiş ya da doğal yünden dokunmuş, bir kısmı deriden yapılmış, uzun bir *kolan*la bağlanır. Bunun da üzerine *Acem şalı*, *Alanya dokuması* ya da *Trablus örneği* denilen şallar dolandır. Bazen *Bursa ipeklisi* de eklenir. Bunun da üzerine işlenmiş deriden yapılmış *silahlık* ya da *kütüklük* adı verilen çeşitli gözlerden oluşan kutular/kablar bağlanır.

Bu sözcüklerden *yorgan*, *kuşak*, *kolan*, *dokuma*, *örnek*, *ipekli* ve *kütüklük* sözcükleri Türkçedir. *Acem*, *Alanya*, *Trablus* ve *Bursa* sözcükleri özel yer adları olup *silahlık* sözcüğü ise Arapça سلاح (silah) sözcüğü ile Türkçe +lık ekinen oluşturulmuştur.

2.4. Ayağa Giyilenlerin Adları

Zeybekler çoğunlukla uzun yün çorap kullanmışlardır. Bu diz kapağına kadar uzanan çorapların üstüne kumaştan ya da meşinden yapılan, ayakkabı ile diz arasındaki bacak kısmına takılan parçalara *tozluk* ya da *kepmen* denir. Bunlar da mavi çuhadan yapılır ve süslüdür. Tozluklar kamaların muhafazası için de kullanılmıştır. Zeybekler, ayaklarına herkesin giydiği *yemeni*, *çarık*, *uskar* türü ayakkabılarla *çizmeler* giymişlerdir.

Burada geçen *tozluk*, *kepmen*, *çarık* ve *çizme* sözcükleri Türkçedir. *Yemeni* sözcüğü, özel yer adı “Yemen” ile Arapça ى (+î) ekinen oluşmaktadır. *Uskarla* ilgili sözlüksel bir bilgiye ulaşamadık, soyadı olarak kullanılan sözcük, meslek sahiplerinin özel adlarından alınmış olabilir.

2.5. Giysilerin Üstlerine Takılan ve Taşınanların Adları:

Efeler, giysilerinin kollarına *Pazubent* adı verilen, paslanmaz madenden ya da gümüşten yapılan, kurşun geçirmeyen ve koruyucu olduğuna inandıkları parçalar takmışlardır. **Maşa:** Bir ucu iki halkalı, diğer ucu çatal dilli, özel muhafazalı bir demir çubuktan oluşur. Silahlığın sağ yanından sarkar. Zeybeklerin avladıkları kuş vb. hayvanları pişirmek için ateş yaktıklarında yararlandıkları maşaların pazubentler gibi koruyucu bir tılsım anlamı taşıdığı sanılmaktadır. **Muskalık:** Zeybekler boyunlarından sarkan kayışın ucundaki deri kesede kurşuna karşı koruması için muşambaya sarılı muska ve gümüşten minik bir kutucuk içinde de En'am taşırlar. Bu kayışlı deri keseye muskalık denir (Yavuz, 1980: 75).

Efeler ve zeybekler, bunlardan başka giysilerin üzerine takılan yahut silahlığın uygun bir gözüne konulan, ya ince deriden yapılmış ya da değişik renklerde ipekten iğne oyalarıyla işlenmiş, kenarları motifli, ağızlarında püsküller bulunan para, tütün ve saat keseleri de kullanmışlardır.

Pazubent sözcüğü, Farsça ب ازو (bâzû) ve ب ان ذ (band) adlarının Türkçede değiştirilerek *pazû* ve *bent* biçimlerinde birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir birleşik addır. Aslında *bent* sözcüğü, İngilizce ve Almancada *band*, Fransızcada “bande”, Hintçede बैंड (bainda) olarak kullanılan ve bu dillere Sanskritçe “bandhadi” (bağlamak) den ve Türkçeye de Fransızcadan geçtiği ileri sürülen ve bugün *bant* olarak kullandığımız sözcüğün farklı biçimidir. Kanaatimizce sözcük Türkçe *bamak* (bağlamak) sözcüğüyle ilişkilidir ve ayrı bir çalışmayı gerektiriyor. *Maşa* sözcüğü Farsça شو ما (mâşe) adının Türkçeleştirilmiş biçimidir. *Muskalık* sözcüğü ise aslı Aramice “nusehâ” olup bu dilden Arapçaya ن سحون (nusha) biçimiyle geçmiş sözcüğün Türkçede değiştirilmiş şekli *muska* ile Türkçe +lık ekinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

3. Efe ve Zeybeklerin Kullandıkları Silahların Adları

İlk zeybekler kesici silah olarak *kılıç, pala, teber, yatağan* ve *kama* vb. silahları kullanmışlardır. Bir çeşit savunma aracı olan *kalkan* ise, Bursa yöresi Kılıç-Kalkan oyununa kadar girmiştir. Ateşli silahlar geliştirilince zeybekler bu silahları kullanmaya başlamıştır. Ancak zeybeklerin hemen hepsi *kama* ve bundan biraz daha uzun olan, sapının uç kısmında yatay olarak yanlara doğru 5–6 cm'lik kulak biçiminde çıkıntıları bulunan bir bıçak olan *kulaklı yatağan bıçağı* kullanmışlardır.

Kesici silahların adında geçen *kılıç, yatağan, kama, kalkan, kulaklı* ve *bıçak* sözcükleri Türkçedir. Diğer sözcüklerden *pala*, İtalyancadan aynı biçimiyle geçmiş, *teber* de Farsça برت (tabar)'ın Türkçede değişmiş biçimidir.

Efeler ve adamları ateşli silahların yaygınlaşmasıyla kesici silahların yanında bunları da kullanmaya başlamışlardır. Ateşli silahlardan en yaygını, tek mermi atan, doldurmalı *pişto* vdiğer adıyla *kubur* adlı tabancalardır. Toplu tabancaların yapılmasıyla bunların yerine *kocabeşli, altıpatlar* adlı tabancalar kullanılmıştır. Tüfek olarak önce altı yivli namlusu olan *şişhâne* adlı tüfekler sonra uzun namlulu, tek kurşun atan *karamartin* adlı tüfekler kullanılmış, daha sonra teknik bakımdan gelişmiş seri kullanışlı *mavzerler* bunların yerini almıştır. Efeler ve zeybekler ayrıca *filinta, Almanborulusu, delikundak* adlı tüfekleri de kullanmışlardır. Mermilerin konulduğu mermiliklere *kolon*, bunların omuzdan geçirilenlerine *aşırma* denir. Bele takılan, genel olarak silahların ve bir takım önemli malzemelerin konulduğu uzun kapalı deriden kutulara da *silahlık* veya *kütüklük* denildiğini yukarıda belirtmiştik.

Ateşli silahlarla ilgili adlara baktığımızda *koca-, -beş, altı-, -patlar, şiş-, kara-, borulu-, deli, kundak, kolon* ve *aşırma* sözcüklerinin Türkçe olduğunu görüyoruz. Diğer sözcüklerden *piştov*, Bulgarca пиштов (pishtov "tabanca") sözcüğünden, *şiş* ve *hâne* Farsça شش (şaş) ve خان (hâne) sözcüklerinden, *martin, mavzer* ve *filinta* da Almanca *Martini* (mühendis Friedrich Martini), *mauser* ve *flinte* (=av tüfeği) sözcüklerinden ödünçlenmiştir. *Alman*, Fransızca "Allamend" „in Türkçeleştirilmiş biçimidir.

4. Zeybek Oyunlarıyla İlgili Terimler

Zeybek Havası, Ege yöresine özgü bir müzik ve oyun türüdür. *Zeybek Oyunları* ise daha genel olarak yalnızca halk oyunları anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır. Oyunlar, üç bölgeye ait alt gruplardan oluşmaktadır. Birinci grup, Ege, Güney Marmara ve İçbatı Anadoluyu içine alan *Asıl Zeybek Bölgesi*; ikinci grup, Göller Yöresi ve Batı Akdenizi içine alan *Teke Zeybek Bölgesi*; üçüncü bölge ise Güney Marmara, Batı Karadeniz, İçbatı Anadolu ve çevresini içine alan *Kaşıklı Zeybek Bölgesi*'dir. *Zeybek oyunları* adları, çoğunlukla türkü, yer veya kişilerle ilgili olarak üretilmiştir ve sayıları çok fazladır. *Zeybek türküleri, ortaaksak* ya da *ağır* yöntemde olur ve ağır çalınır. *Orta aksak* yöntem için *yürük* ve *kadın zeybeği* adları da kullanılmaktadır.

Efe ve zeybek oyunları ve türküleriyle ilgili adlar, çoğunlukla özel ad olup başlı başına bir araştırma konusu olarak ele alınmalıdır. Belirlediğimiz oyun ve türkü adlarını, ilgilienlere yararlı olur düşüncesiyle sıralamak istiyoruz:

Ağır Zeybek, Alaşehir Zeybeği, Araplı Zeybeği, Aydın Zeybeği, Bağrında İkiparmak, Bakırlı, Bergama Zeybeği, Çakacı Zeybeği, Dağlı Zeybeği, Denizli'nin Horozu, Dokuzlu Zeybek, Ger Ali, Gökçen Efe, Gündoğdu, Güvence Zeybeği, Harmandalı, İki Parmak Zeybeği, İnce Mehmet, Kasnak Zeybeği, Kaşıklı Zeybek, Kerimoğlu, Kılıç Kalkan, Kırık Zeybek, Kırmızı Buğday, Kıvrak Zeybek (Teke Zeybeği), Koca Arap Zeybeği, Kostak Ali, Köroğlu, Kozak Zeybeği, Köşkereli, Ötme Bülbül, Sarı, Zeybek, Sebaye, Sinan Ağa, Soğuk Kuyu, Sürmene, Tek Parmak Zeybeği, Zahide Molla,

Ah Bir Ateş Ver, Al Fadime, Al Yazmam, Al Yazmam Zeybeği, Avşar Zeybeği, Aydın Zeybeği, Bas Bas Zeybeği, Beşparmak, Bodrum Zeybeği, Burdurlu Sadık Demiciğin Çalgısı, Bülbül Havalanmış, Çaya İndim, Cemilem, Çukur Mahallede, Çiçekdağı, Çökertme, Çubuk Beli, Dağı Var Ovası Var, Dodur İcelim, Gimildan, Gitme Turnam, Gürbet, Güzel Köylüm, Haççe Hanım, Haççem, Harmandalı, Hatçem Çıkmış Gül Dalı, Hekimoğlu, Hüdayda, İzmirin Kavakları, Kadı Oğlu Zeybeği (Fethiye), Kadioğlu, Karanfilim, Kerimoğlu, Koca Karı Boğazı, Kordon Zeybeği, Kütahtayanın Pınarları, Mor Koyun, Muğla Zeybeği, Oduncular, Ormancı, Sarı Yaylam, Sepetçioğlu, Şaban Çoban Ümmüm, Şu Çavdırın Hanları, Şu Dirmilin Çalgısı, Tavas Zeybeği, Tavas Zeybeği (Cezair), Teke Zortlasması, Tepsi Tepsi Fındıklar, Yağar Yağmur, Yayla Yolları, Yörük Ali, Yörük Kızı, Zeybek.

Sonuç:

1. Cumhuriyetin ilanı ile zeybeklik, tarihi sürecini tamamlayarak tarihe karışmıştır. Ancak efe ve zeybek anıları hâlâ yaşatılmaktadır. Bugün için zeybekler folklorik giysileriyle, türkü ve oyunlarıyla yalnızca tarihi bir anıdır.

2. Batı Anadolu kültürünün önemli bir kısmını oluşturan efe kültürünün bugünkü ve gelecek nesiller tarafından tanınması için bütün yönleriyle ele alınıp incelenmesi gerekir. Efelik ve zeybeklikle ilgili terminolojinin incelenmesi, efe ve zeybek kültürünün açığa çıkarılması, korunması, yayılması açısından önemlidir.

3. *Efe, zeybek* ve *kızan* sözcüklerinin kökeni konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Efe ve zeybek sözcüklerinin yabancı kaynaklı olduğunu söyleyenler olsa da bu sözcükler Türkçedir. Efelik ve zeybeklikle ilgili diğer sözcüklerin çoğu da Türkçedir. Arapça ve Farsça'dan geçen sözcüklerin çoğu Türkçeleştirilmiş biçimlerdir.

4. Zeybeklerin özel giyimleri, bu giyimlere taktıkları takıları, süsleri, silahları, silahlarla ilgili araçları ve birçok özel oyunları vardır. Bütün bunlar için çeşitli adlar kullanılmıştır. Bu adların bir kısmı başka alanlarla ortakken bir kısmı yalnızca efelikle ilgilidir. Bu adların efelik ve zeybeklik terminolojisi içerisinde belirlenmesi değerlendirilmesi Türk dili ve kültürü bakımından son derece önemlidir.

5. Efelik terminolojisiyle ilgili sözcüklerin çoğu, yalnızca bu terminolojiye ait sözcükler değildir. Bu terimler, bir yandan giyim, tekstil ve el sanatları alanlarını, diğer yandan teknoloji ve askeri alanları da ilgilendirmektedir.

Çalışmamızın, Türk dili ve kültürüyle ilgilenen uzmanlara ve meraklılara yararlı olması ve efelik ve zeybeklik kültürüyle ilgili daha ayrıntılı incelemeler yapılmasına öncülük etmesi ümit ve temennisiyle saygılar sunarız.

KAYNAKLAR:

- ÇAĞBAYIR, Yaşar; (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 5 cilt.
- DEVELLİOĞLU, Ferit; (1982). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİLÇİN, Cem; (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları,.
- EREN, Hasan; (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bulak Neşriyat.
- GABAİN, A. Von; (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları,
- GÜLENSOY, Tuncer; (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Etimolojik Sözlük Denemesi, Ankara: TDK yayınları,.
- HALİKARNAS BALIKÇISI; (2001). *Hey Koca Yurt*, Bilgi Yayınevi, 6. Basım.
- ÖZBOYACI, İ.; (1979). *“Zeybekler”*, Bilim Birlik Başarı Dergisi, Yaşar Holding Özel Yayını, Y: 6.
- NİŞANYAN, S.; (2009). *Sözlerin Soyağacı*, İstanbul: Everest Yayınları, 5. Baskı.
- TİETZE, Andreas; (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Birinci Cilt A-E, İstanbul – Wien: Simurg Kitapçılık.
- YAVUZ, B. G., (1980). *Efe, Zeybek, Kızan nedir? Ödemiş'in Bilinen Efe ve Zeybekleri*, Bülten, Ödemiş Lisesi Eski Eserleri Koruma ve Tanıtma Kolu Yayını.
- Derleme Sözlüğü*, (1979). Ankara: TDK Yayınları, XII cilt.
- Resimli Türkçe Sözlük*, (1977). Ankara: TDK,.
- Türk Ansiklopedisi*, (1966). EFE, C: XIV, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Türkçe Sözlük*, (2005). Ankara: TDK, 10. Baskı,.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-3166/zeybek-oyunlari.html>
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Efe>
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Turk_halk_oyunlari
- <http://www.zeybekatesi.com/kutuphane.asp?id=5>